

Na de oorlog

Saskia Goldschmidt bij Meulenhoff:

Verplicht gelukkig. Portret van een familie

De hormoonfabriek

De voddenkoningin

Schokland

Kukuruznik

Na de oorlog

Saskia Goldschmidt

Na de oorlog

Hoe kinderen van overlevenden
de Tweede Wereldoorlog met zich meedragen

MEULENHOFF

ISBN 978-90-896-8293-2

ISBN 978-94-023-2447-1 (e-book)

NUR 320

Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties

Omslagbeeld: © Dodi Ballada

Auteursfoto: © Krijn van Noordwijk

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2025 Saskia Goldschmidt en Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

*Ik ben degene die het zich herinnert
Maar niet degene die het overkwam*

Judith Herzberg, *Leedvermaak*

*

We kunnen ons de luxe van het vergeten niet permitteren

Tadeusz Borowski

Inhoudsopgave

Voorwoord

9

David Goudsmit: *Wie een mensenleven redt...*

15

Daniella Zwaaf: *Het verleden stopt hier*

35

Alfred Edelstein: *Volg nooit blindelings het gezag*

51

Stanley Winnik: *Waarover men niet spreken kan...*

69

Saskia Goldschmidt: *Een kind van wie je houdt
laat je niet geboren worden*

85

Gerrit Jan Weiler: *Een held als grootvader*

105

Simone Haller: *De bloemenkoningin van het Rembrandtplein*

123

Naomi Ehrlich: *Je was er niet ook al was je er wel*

139

Milja Willemse: *Het verleden zit in ons*

159

Job Cohen: *Vrijheid is als zuurstof*

177

*

Overzicht van anti-Joodse maatregelen in bezet Nederland

195

Dankwoord

203

Geraadpleegde literatuur en websites

205

Voorwoord

Hoe (klein)kinderen van overlevenden de oorlog met zich meedragen

Het persoonlijke verhaal is de gangmaker van de empathie en schept ruimte voor nuance. Het kan de werkelijkheid laten zien in al haar schakeringen en biedt de mogelijkheid de geschiedenis te zien vanuit verschillende perspectieven. Daarmee is het persoonlijke verhaal een belangrijk instrument tegen zwart-witdenken. En dat is niet alleen belangrijk voor het kunnen omgaan met onze geschiedenis, maar ook voor het beoordelen van de hedendaagse werkelijkheid.

Deze tien verhalen vertellen over de indringende belevenissen van tien families in een tijd dat de politieke realiteit bruut inbrak op het normale dagelijkse leven, en hoe die ervaringen doorwerken in de levens van kinderen en kleinkinderen tot op de dag van vandaag.

Sommige mensen stellen de vraag of inmiddels niet alles over de Holocaust is gezegd. Dit boek is het antwoord op die vraag. Abel Herzberg schreef: *Er zijn in de Tweede Wereldoorlog geen zes miljoen Joden uitgeroeid, maar er is één Jood vermoord en dat zes miljoen keer.*

Door het vertellen van deze verhalen kan de lezer zich misschien een beetje beter indenken wat het betekent te leven in een tijdsgewricht waarin iemand niet langer een individu met rechten is, maar een opgejaagde, een uitgestotene, iemand die, zoals de moeder van Job Cohen het formuleerde, ‘er niet meer bij hoorde’.

Onder andere de verhalen van Naomi Ehrlich en Alfred Edelstein bewijzen hoe onterecht de vaak verspreide zinsnede

is dat Joden zich als makke schapen naar de slachtbank hebben laten voeren. In het verhaal van David Goudsmit wordt duidelijk hoe een moeder die betrokken was bij de redding van zeshonderd kinderen, nog dagelijks gepijnigd werd door het feit dat er zoveel anderen vermoord zijn. En Gerrit Jan Weiler, de kleinzoon van Gerrit van der Veen, vertelt dat het opgroeien in de schaduw van een vermoorde held een ingewikkelde zaak is.

Een overeenkomst in veel verhalen is de noodzaak van het zwijgen voor veel overlevenden. Het was vaak de enige manier om overeind te blijven. Maar het zwijgen heeft een prijs, ook voor de volgende generaties, en hoe die prijs eruit kan zien, daarover gaan deze verhalen ook.

Daarnaast blijkt het zwijgen van de ouderen allesbehalve een verlichtende werking op de volgende generaties te hebben.

Deze tien verhalen zijn in de meeste gevallen een overwinning op het zwijgen. De vertellers hebben, vaak later in hun leven, de moed gevonden om de stilte te doorbreken. In veel gevallen was het zwijgen van de (groot)ouders een oprechte poging de volgende generaties niet te belasten met de doorstane ellende. Maar het effect van het niet mogen weten heeft voor veel (klein)kinderen als een magneet voor de pijn gewerkt, als een voortdurend knauwende behoefte zich voor te stellen wat er niet verteld werd, of om zichzelf aan te passen aan de ouders omdat die ontzien moesten worden. Want hoewel er niet gesproken werd, was voor de kinderen duidelijk dat de (groot-)ouders een te zware last met zich meestorsten. Dat had tot resultaat dat kinderen zich te veel om hun ouders bekommerden, zoals Stanley Winnik in zijn verhaal invoelbaar maakt, of dat zij nooit leerden hun eigen emoties te onderkennen en serieus te nemen. Simone Haller en Milja Willemse voelden de noodzaak zich coöperatief, ondersteunend en ondergeschikt op te stellen. Er altijd op bedacht om vooral geen last te veroorzaken. Daniella Zwaaf daarentegen verzette zich juist tegen het keurslijf van de religie waarin ze gedwongen werd.

Deze verhalen zijn opgebouwd uit verhaalfarden van overlevenden en de perceptie van het kind dat zich daartoe moest zien te verhouden. De verhaalfarden zijn vaak subjectieve getuigenissen, met dubbele boodschap gebracht. We moeten vergeten en we mogen niet vergeten. We hebben geleden en we hebben geluk gehad. We waren machteloos, we waren heldhaftig. We moeten er iets over zeggen maar we vertellen niets. Deze verhalen getuigen van de worsteling van de (klein-) kinderen met hun familiegeschiedenis. En het zijn getuigenissen van mensen die de moed vonden om datgene te doen wat gedurende hun hele jeugd vermeden was: het verleden onderzoeken en het beest in de bek kijken.

Alle verhalen zijn van gastsprekers van de organisatie Na de Oorlog, in 2016 opgericht door Deborah Lens. Haar moeder, Stella Lens, gaf als ooggetuige al meer dan tien jaar gastlessen in het onderwijs en was van mening dat Deborah, met haar ervaring, de aangewezen persoon was om een dergelijke organisatie op poten te zetten.

Deborah was directeur van een cultureel centrum. Voor de oprichting stelde ze zichzelf een aantal vragen: kunnen kinderen en kleinkinderen, dus de naoorlogse generaties, bij leerlingen dezelfde emotie teweegbrengen als ooggetuigen dat kunnen? Is het persoonlijke verhaal het juiste middel om leerlingen een idee te geven wat de gevolgen van de Shoah zijn op overlevenden en hun (klein)kinderen?

Door de ervaringen die sindsdien zijn opgedaan, kunnen we, want ik ben een van de schrijvers en gastsprekers, al deze vragen met een volmondig ja beantwoorden. Na de Oorlog heeft een groot assortiment gastsprekers in haar bestand en een unieke en professionele methode ontwikkeld om die klaar te stomen voor het werk. In 2023 werden er door het hele land ongeveer 1200 gastlessen gegeven. Bijna zonder uitzondering zijn kinderen en leerlingen onder de indruk en geraakt door de verhalen die in de klas verteld zijn.

Een professionele schrijver maakt een tekst van het verhaal van de gastspreker, die dan intensief met een coach wordt ingestudeerd. Er wordt een aansprekende presentatie gemaakt, met gebruik van foto's, filmclips, vertelkast of koffer, attributen, documenten en muziek. Ook wordt er educatief lesmateriaal ontwikkeld en aandacht besteed aan het nagesprek met de klas. Daarbij komen ook eigen ervaringen van leerlingen aan bod. Hebben zij te maken gehad met uitsluiting, antisemitisme, racisme en discriminatie? Soms wordt er met de kinderen besproken hoe zij in het dagelijks leven kunnen handelen als ze onrecht zien gebeuren of ervaren. Welke strategieën kunnen ze inzetten om weerbaar te worden, moed te verzamelen, zich te wapenen tegen nepnieuws en hoe kunnen ze elkaar stimuleren om op te treden tegen onrecht?

Na een aantal try-outs gaat de gastspreker aan het werk in de bovenbouw basisschool en/of in het voortgezet onderwijs, op het mbo, op pabo's, in een theaterzaal of een museum.

Het tachtigjarige jubileum van de bevrijding in 2025 vonden wij een goede aanleiding om een aantal van de persoonlijke verhalen van gastsprekers op schrift te stellen.

Voor dit boek herschreef ik de gastlesteksten. Ik ben steeds begonnen met het interviewen van de gastspreker, die mij zijn of haar familieverhaal vertelde en antwoord gaf op de vraag hoe deze geschiedenis zijn of haar jeugd heeft bepaald. Het is een *oral history*-project, waarin de tweede of derde generatie de deels overgeleverde, vaak gestolde flarden van verhalen, aangevuld met eigen onderzoek, tot een enigszins coherent verhaal gesmeed hebben. Charles Lewinsky schreef ooit: 'Iedereen creëert de herinnering waarmee hij leven kan.' Dat geldt ook voor deze verhalen. Soms zijn voor de leesbaarheid gecompliceerde gebeurtenissen in een simpelere vorm verteld, soms is niet te achterhalen of het vertelde echt zo heeft plaatsgevonden, of dat een gebeurtenis omgevormd is tot een min of meer hanteerbare herinnering. Soms ontbreekt de ambivalen-

tie die in het echte leven meestal aanwezig is. Dit is waar het boek over gaat; de overlevering van verhalen over de Shoah, en de worsteling van de naoorlogse generaties om daar mee om te gaan.

Hoewel uitsluiting, het afnemen van burgerrechten, roof, mishandeling, deportatie en moord onderdeel uitmaken van bijna elk verhaal, en hoewel het naoorlogs zwijgen een veelvoorkomend element is, zijn de verhalen toch heel uiteenlopend. Zo geeft dit boek een caleidoscopisch inblikje in de verschillende manieren waarop de ervaringen van de overlevenden van invloed zijn geweest op hun (klein) kinderen. De verhalen zoomen in op hoe de tweede of derde generatie omgaat met wat hun verteld is en wat werd verzwegen. En ze geven inzicht in wat ervoor nodig is om een familietaboe te doorbreken.

Veerkracht is een overeenkomst in alle verhalen. Overlevenden en nabestaanden zijn er – vaak met vallen en opstaan, en dikwijls met grote emotionele hindernissen – toch in geslaagd een naoorlogs leven op te pakken. Hun kinderen en kleinkinderen ontdekten gaandeweg dat ook de veerkracht in hun genenpakket is overgeleverd. En dat kwam van pas.

Saskia Goldschmidt

David Goudsmit:

Wie een mensenleven redt...

David Goudsmit (Amsterdam, 1961) is getrouwd, werkt als verandermanager en coach. Hij heeft drie kinderen en drie kleinkinderen. Zijn moeder was tijdens de oorlog kinderverzorgster in de Joodse crèche en hielp met het redden van zeshonderd kinderen. Haar hele leven verweet ze zichzelf dat het er niet meer waren. Met haar eigen kinderen kon ze zich moeilijk verbinden en dat heeft invloed gehad op de manier waarop David in het leven staat.

David is naast zijn werk voorzitter van het Nederlands-Israëlitisch Seminarium.

Mijn ouders, Betty Oudkerk en Bram Goudsmit, konden niet zonder, maar ook niet met elkaar. Mijn broer zei weleens: ze hebben tijdens hun huwelijk maar één keer ruzie gehad, maar die ruzie duurde zestig jaar. Ze waren compleet verschillend. Mijn vader was een intellectueel, sprak zeven talen vloeiend, las veel, hield van lekker eten én van vrouwen. Mijn moeder kwam uit een middenstandsgezin, ze was gewend hard te werken, had verder weinig interesses en reflecteerde nooit op zichzelf of anderen.

Ooit liet mijn vader zich ontvallen dat hij mij helemaal niet wilde hebben. Ik was een nakomertje, het vijfde kind in het gezin, maar mijn vader wilde reizen, vrij zijn. Niet dat hij een hekel aan me had, maar toch had hij weinig geduld met mij en

trok voornamelijk met mijn oudere broers op. Daardoor was ik vaak alleen met mijn moeder thuis of werd ik gestald bij de hulp van mijn ouders. Ik voelde me een buitenbeentje, ik telde niet echt mee. Mijn moeder was vaak onberekenbaar: het ene moment zat ze me op de huid, het volgende ogenblik moest ze niets van me hebben. Ze kon zich niet aan haar kinderen binden. Als ik ruzie met haar had kon ze zeggen: 'Ik kan je zo vergeten, of weggaan. Ik heb toch alles al verloren.' Dergelijke dergementen maakte dat ik me dikwijls onveilig voelde.

Wie één mensenleven redt, redt de hele wereld. Dat is een zin uit de Talmoed – het boek dat, afgezien van de Thora, het belangrijkste boek voor Joden is. Mijn moeder, die als achttienjarige met gevaar voor eigen leven, samen met anderen, zeshonderd mensenlevens redde, kon daar niet trots op zijn. Steeds dacht ze aan al die kinderen die ze níet had kunnen redden. Die machteloosheid tekende de rest van haar leven – en daarmee ook dat van ons, haar kinderen.

Betty was zeventien toen de oorlog uitbrak. Haar ouders bestierden een groot winkelpand in de Amsterdamse Pijp, de trots van de familie. *Oudkerk Manufacturen, voor de mooiste wollen- zijden- en damesstoffen*. Betty woonde daar met mijn opa Leendert, mijn oma Henriëtte, en mijn ooms Gerrit, Nol, Jaap en tante Leni. En met Betty's oma, Grootje. Die was de baas in huis; ze was gelovig en zorgde ervoor dat ze koosjer aten. Vrijdagavond vierden ze sabbat, aan een chic gedekte tafel en met lekker eten. Er werd gezongen, gepraat en gelachen.

In december 1940 stierf opa Leendert onverwachts aan een hersenbloeding. Maar Henriëtte, geholpen door haar oudste zoon Gerrit, werkte dapper door in de winkel. En Betty ging naar de huishoudschool om alles te leren over huishouding en de opvoeding, want kinderen, daar was ze gek op.

Op 1 september 1941, aan het begin van het nieuwe schooljaar, moesten Betty en Sieny Kattenburg, haar Joodse medeleerling en vriendin, bij de directrice komen.

‘Jullie moeten van school af. Nu meteen,’ zei ze.

Betty en Sieny waren verbijsterd.

‘Waarom?’ vroeg Betty. Ze was vaak hondsbrutaal en haalde regelmatig kattenkwaad uit, maar dit leek haar overdreven. ‘Ik heb toch niks verkeerd gedaan?’

‘Het zijn de nieuwe regels,’ zei de directrice. ‘Alle Joodse leerlingen moeten weg. Per direct.’

‘Maar ik moet nog een jaar studeren.’

De directrice schudde het hoofd.

‘Het spijt me, kind. Er is niks aan te doen.’

En zo stonden Betty en Sieny opeens op straat. Gescheiden van hun vriendinnen. Hun geliefde school was verboden terrein geworden.

Het vreemde is dat ik enigszins kan invoelen wat er indertijd door mijn moeder heen moet zijn gegaan. Ik ben ook van de ene op de andere dag van school gehaald. Door mijn moeder.

Het was 1972, ik was tien en zat in de vijfde klas, nu groep 7. Het was op school een stuk gezelliger dan thuis, waar de oorlog altijd aanwezig was. Mijn ouders spraken vaak over familieleden die ‘niet teruggekeerd’ waren, en over welke burens en winkeliers je niet kon vertrouwen. Op school had ik aardige juffen en meesters die geïnteresseerd in me waren, en vriendjes. Maar op een middag riep een jongen bij het naar buiten lopen tegen mij: ‘Hé, vuile rotjood.’

Ik stond stil. Keek om me heen. Bedoelde hij mij soms? Hoewel we niets aan het geloof deden, wist ik natuurlijk wel dat we Joods waren. Maar hoe wist hij dat?

‘Ja jij daar, vuile rotjood.’

Ik rende naar huis en vertelde mijn moeder wat er gebeurd was.

Haar gezicht verstarde.

‘Wie? Wie zei dat?’

‘Ik weet niet hoe hij heet, mam. Een jongen uit de zesde.’

Ze vloekte, rukte haar jas van de kapstok, griste haar sleutels mee.

‘Blijf hier. Ik ben zo terug.’

Ik bleef alleen in verwarring achter, met een onheilspellend gevoel. De felheid van mijn moeder beangstigde me. Een tijdje later kwam ze terug.

‘Zo,’ zei ze, ‘dat zul je nooit meer horen. Vanaf morgen ga je naar Rosj Pina, de Joodse school.’

‘Maar...’ Ik wilde protesteren.

Mijn moeder keek me aan. Streng. Ik durfde niet tegen haar in te gaan. Zij was de baas, altijd. Dus ging ik de volgende morgen naar Rosj Pina, waar ik niemand kende en waar ik me niet thuis voelde. Ik was er een buitenstaander. De kinderen vonden me raar. In de pauze deden ze vreemde Israëliische volksdansjes. Ik was in één klap in een totaal andere wereld terechtgekomen, alleen. Daarom begrijp ik een beetje hoe mijn moeder zich voelde toen ze in september 1941 van school werd gestuurd. Toen ik dit verhaal als gastspreker eens vertelde op een basisschool zei een jongetje dat mijn moeder hetzelfde met mij had gedaan als wat haar overkomen was. Die relatie had ik eerder nooit gelegd. Maar hij had wel gelijk.

Toen Betty van school af moest was Nederland al meer dan een jaar bezet. Het antisemitisme, altijd al aanwezig in de samenleving, nam na de bezetting door de anti-Joodse propaganda bij de Nederlandse bevolking toe. Keer op keer was in de pers te lezen dat Joden verantwoordelijk waren voor de Duitse nederlaag van de Eerste Wereldoorlog, dat een Joodse elite uit was op wereldmacht en dat het een verachtelijk en niet te vertrouwen volk was. In propagandafilms als *Der ewige Jude* werden Joden met ratten vergeleken die verdelgd moesten worden.

Toen er steeds meer ‘Verboden voor Joden’-maatregelen werden ingevoerd, accepteerden de meeste mensen die. Toch werd er wel verzet gepleegd, ook door Joden. Er waren al verschillende aanvaringen geweest toen in februari 1941 het antisemitische geweld escaleerde. Duitse soldaten en Nederlandse wa’sers, de Weerbaarheidsafdeling van de NSB, gingen in knokploegen de straat op om Joodse mensen te mishandelen, ze vernielden het interieur van cafés met Joodse klandizie en gooiden winkelruiten kapot. Een groep Joodse bokscers, bijgestaan door niet-Joodse arbeiders, kwamen in opstand en vormden op hun beurt knokploegen. Met ijzeren staven en stukken hout traden ze de wa’sers tegemoet. Er vielen aan beide kanten gewonden. Een van hen was wa’er Hendrik Koot, die drie dagen later, op 14 februari, aan zijn verwondingen stierf. Toen op 19 februari de Ordnungspolizei bij ijssalon Koco in de van Woustraat bespoten werd met bijtende vloeistof was de maat vol. Als represaille voor alle ongeregeldheden en voor de dood van Koot werd de eerste razzia gehouden, waarbij bijna vierhonderd Joodse mannen van straat geplukt werden en naar kamp Schoorl werden weggevoerd. Vandaar ging het merendeel van hen naar Buchenwald en daarna naar concentratiekamp Mauthausen. Binnen een paar maanden waren ze, op twee na, allemaal dood.

Niet lang na deze gebeurtenissen riep een winkelbediende van mijn oma’s manufacturenwinkel dat mevrouw Oudkerk naar beneden moest komen. Er klonk paniek in zijn stem. In de winkel liep een vrouw langs de rollen fluweel en Brussels kant, ze keek met een bezitterige blik de ruimte rond alsof ze zojuist een prijs had gewonnen. Achter haar stonden twee Nederlandse agenten. De vrouw, de weduwe van Hendrik Koot, kreeg de winkel van mijn oma toegewezen bij wijze van compensatie voor het verlies van haar man. Een agent dwong Henriëtte de sleutels en de papieren van het bedrijf af te geven. Ze zal gearzeld hebben, is ongetwijfeld toegeschreeuwd en tot spoed ge-

maand. Na de overdracht – ze moest tekenen dat ze instemde – werd haar bevolen om samen met het Joodse personeel haar eigen winkel te verlaten.

Zo raakte mijn familie de winkel met inboedel kwijt, alles wat ze met veertig jaar hard werken hadden opgebouwd. Mijn oma en haar kinderen mochten nog wel op de verdieping boven de winkel blijven wonen. Tenminste, voorlopig.

In het boek *Betty. Een Joodse kinderverzorgster in verzet* van Esther Göbel en Henk Meulenbeld,* vertelt Betty: ‘Het was zo vernederend om boven je eigen winkel te wonen en daar niet meer te mogen komen. De toegang werd ons door middel van een bordje VERBODEN VOOR JODEN ontzegd. Ik voel de woede nog steeds in mij opkomen als ik daaraan terugdenk.’

Mijn moeder maakte ondertussen haar opleiding tot kinderverzorgster af in de crèche voor Joodse kinderen op de Plantage Middenlaan. Betty had, in de tijd dat Joden nog met de tram mochten, een gesprek opgevangen tussen twee Duitse soldaten. De ene soldaat had in het oosten gediend en hij vertelde hoe ze daar alle Joden uit hun huizen sleepten en ze samenbrachten aan de rand van het dorp. Daar moesten ze zich uitkleden, hun bezittingen inleveren en vervolgens werden ze aan de rand van een kuil doodgeschoten, de een na de ander. Ten slotte: zand erover. De soldaat vertelde het alsof het om een spannende jachtpartij ging. Betty hoorde dit nog voordat in Nederland de massale deportaties op gang kwamen. Wel werden Joden dag na dag meer uit de samenleving gestoten en was er steeds minder contact mogelijk met niet-Joden. Betty vroeg zich af waar dit alles toe zou leiden; het afgeluisterde gesprek verontrustte haar zeer.

* Esther Göbel en Henk Meulenbeld: *Betty. Een joodse kinderverzorgster in verzet*, Gibbon Publishing Agency, 2016.

Als kind wist ik niets van de oorlogsactiviteiten van mijn moeder. Toch werd thuis elke dag over die periode gesproken. Mijn moeder peperde me regelmatig in dat elke niet-Jood een antisemiet kon zijn. Ieder moment kon je verraden worden en daarom moest je nimmer iets van jezelf prijsgeven. Als ik met haar door de Beethovenstraat liep wees ze voortdurend de huizen en winkels aan; de mensen uit die winkel waren fout geweest, daar had een NSB'er gewoond, en daar had een Joods gezin ondergedoken gezeten dat uiteindelijk verraden was. Zo tekende ze in de stad een plattegrond van verraad voor me uit, een wereld vol gevaar met mensen die niet deugden.

Nadat ze me van school had gehaald besloot ik om niet alleen nooit meer iets aan mijn moeder te vertellen, maar ook niemand anders nog te vertrouwen. Alleen met mijn zus kon ik soms praten. Eigenlijk waren we allemaal behoorlijk eenzaam.

Het is een gek idee dat mijn moeder, samen met anderen, zo'n zeshonderd kinderen gered heeft. Ze is ontegenzeggelijk dapper geweest. Maar voor haar moed betaalde ze wel een prijs. En wij ook, hoewel het me moeilijk valt om dat te zeggen. Want in vergelijking met mijn ouders heb ik toch niets mee-gemaakt? Dat het niet altijd gezellig was bij ons thuis, dat ik eigenlijk geen lieve vader en moeder had, dat mijn broers en zus zo snel mogelijk uit huis waren gegaan, dat stelt toch niks voor vergeleken met dat andere? Of wel?

Sinds ik naar Rosj Pina moest voelde ik me eenzaam, het lukte me niet meer om vriendschap te sluiten. Ik hield iedereen op afstand. Op een dag, ik zat op de middelbare school, kwam ik thuis. Het was stiller dan anders. Mijn vader was er niet, maar dat was normaal, hij ging zijn eigen gang, was vaak op reis, naar een van de huizen die mijn ouders in het buitenland bezaten, zodat ze, als het weer oorlog werd, een plek hadden om naartoe te vluchten. Maar ook mijn moeder was er niet. Op de tafel lag een briefje en een envelop. Daar zat een paar honderd

gulden in. Op het briefje stond: *We zijn naar Amerika. Met dit geld moet je het wel redden. Dag.*

Ik keek de grote stille woonkamer rond. Alles stond er nog. Doods. Ze hadden niet eens de moeite genomen om hun vertrek met mij te bespreken. Ik was veertien jaar. En helemaal alleen.

Pas veel later hoorde ik de geschiedenis van mijn moeder. En die van haar moeder Henriëtte en Grootje. En van Jaap, haar broertje, die precies even oud was als ik toen hij alleen achterbleef.

Een avond in januari 1943, mijn moeder was aan het werk in de crèche. In het huis boven de manufacturenwinkel werd hard aangebeld. Daarna: gebonk van soldatenlaarzen op de trap. Mijn oma Henriëtte en Grootje stonden verstijfd in de woonkamer. Jaap, veertien jaar jong, rende de kamer uit en verstopte zich onder een bed in een slaapkamer, vlak voordat Duitse soldaten en Nederlandse politiemensen binnenstormden. Ze schreeuwden de twee vrouwen toe dat ze mee moesten komen en sloegen mijn oma tegen de grond: 'Jullie vuile jodenzwijnen.'

Jaap hoorde Grootje huilen. Hij lag onder het bed, een en al angst. Misschien heeft hij erover gedacht tevoorschijn te komen, de hand van zijn moeder te grijpen, met hen mee te gaan. Maar hij deed het niet. Urenlang bleef hij liggen, totdat er geen vrachtauto's meer door de straten reden, tot de razzia voorbij was. Hij kroop tevoorschijn, er lag een stoel op de grond. Het was doodstil in huis. Wat moest hij doen?

Wat zal hij zich alleen hebben gevoeld.

Ik wil mezelf niet vergelijken met Jaap, want mijn leven liep geen gevaar toen ik alleen werd achtergelaten in ons huis in Amsterdam. Maar ik kan me zijn situatie wel goed voorstellen. Ongetwijfeld had hij behoefte aan iemand die een arm om hem heen zou slaan en zei: 'Stil maar jongen, ik zorg voor je.' En ik

denk dat ik snap dat Jaap, die de rest van de oorlog moederziel alleen ondergedoken was, dan weer hier en dan weer daar, en die steeds weer het gekrijs van Grootje hoorde en de machteloosheid voelde, dit alles nooit meer te boven is gekomen.

Mijn oma Henriëtte en Grootje zijn op 29 januari 1943, via Westerbork, het doorgangskamp op de Drentse heide, naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. De treinen naar het oosten vertrokken een à twee keer per week. De wagons werden volgepropt met mannen, vrouwen, kinderen, baby's en bejaarden. De reis duurde meestal drie dagen en twee nachten, in wagons met te weinig lucht, water en eten. Mijn oma, die zo graag zong en prachtig piano kon spelen, verstopte een briefje in een kier van de wagon. Daarop stond geschreven: *Kinderen, jullie zien mij nooit meer terug, Henriëtte Oudkerk-Hamburger.*

In het najaar van 2024 bezocht ik, samen met mijn vrouw Golda, Auschwitz-Birkenau. Onder leiding van een gids, die beeldend kon vertellen, stonden we op de Jüdenrampe, het perron waar de verdwaasde mensen na het openen van de deuren de trein uit werden geslagen. Daarna liepen we de hele weg naar Birkenau af, de weg die mijn oma en Grootje ook hebben gelopen. De gids wees naar de zijkant, naar het kamp van de Sinti en Roma, waar de nazi's de kinderen later in 1943, toen ze doorhadden dat de vernietigingsmachine sneller ging als ze de mensen geruststelden, expres buiten lieten spelen, want spelende kinderen werken op de gemoedsrust. We kwamen bij het 'witte huis', waarin een provisorische gaskamer was gemaakt, tot later in 1943 de grote gaskamers in bedrijf zouden worden genomen. De gids vertelde dat de Nederlandse Joden vaak keurig gekleed waren; de mannen in driedelig pak met stropdas. Ze hoopten op kantoorwerk in dit zogenaamde werkkamp. Maar kantoorlieden en middenstanders hadden, evenmin als oudere vrouwen, zieken of moeders met kinderen, geen enkele kans.

We liepen daar in dat schuldige landschap, terwijl de gids vertelde dat de nazi's een grote troep ganzen om het witte huis heen lieten scharrelen en schateren, om zo het geschreeuw van de stikkende mensen in de gaskamer te overstemmen voor hen die net arriveerden. Ik stelde me voor hoe ze hier gelopen hadden, en dat ze zich in de kale ruimte in het gebouwtje naast de gaskamer moesten uitkleden en dan naakt naar binnen werden gedreven.

We gingen naar het grote veld met de algemene gedenksteen. Daar stonden we, verslagen en stil. Golda en ik zeiden samen Kaddisj. Het sloeg nergens op, dat weet ik ook wel, maar je moet iets doen met die verkrampte emoties, met dat eigenlijk nooit toegestane gevoel van verdriet. Ik dacht daarbij niet per se aan mijn oma Henriëtte, Grootje, mijn ooms Gerrit en Nol, de ouders en grootouders van mijn vader en zijn jongere broertje Ies. Ik dacht aan de zinloze moord op het hele Joodse volk, op die vermoorde mensen.

Tegenover de crèche waar mijn moeder werkte stond de Nederlandsche Schouwburg. Niet lang na de start van de deportaties in juli 1942 werden opgepakte Joden daar vastgehouden tot de trein naar Westerbork vertrok. Sommige mensen bleven er een dag, anderen langer. Mensen hingen op stoelen, het was er benauwd, het stonk, er waren te weinig sanitaire voorzieningen. Een kinderverzorgster uit de crèche, zo staat er te lezen op de site van het Joods Cultureel Kwartier, vergeleek de situatie met 'Napels toen de pest daar heerste. Met altijd de stank van veel te veel op elkaar gepropte doodsbanne mensen.' De kinderen huilden onafgebroken. De Duits-Joodse Walter Süskind, die de leiding had over de Schouwburg, kwam met het idee om hen onder te brengen in de crèche aan de overkant, totdat ze samen met hun ouders gedeporteerd zouden worden.

Henriëtte Pimentel was de directrice van de crèche. Daar werden niet alleen kinderen opgevangen van de mensen die aan